

BRUSSEL
SINT-MICHEL-EN-SINT-GOEDELEKATHEDRAAL

DE
GLASRAMEN
VAN DE
KATHEDRAAL

Afb. 1 Zicht op de apsis van het hoogkoor van de kathedraal.

© I. LECOCQ

Foto voorzijde kapt: glasraam met het Laatste Oordeel.

© KIK-IRPA, BRUSSEL

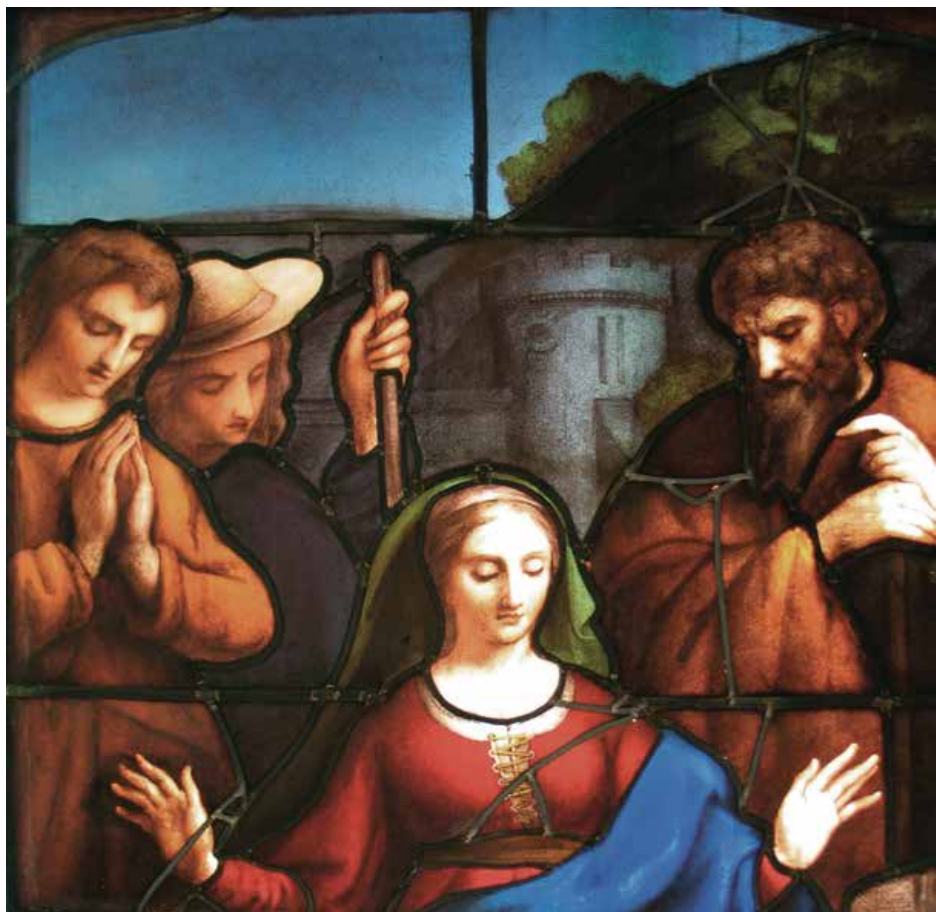
Een verzameling uitzonderlijke glasramen uit de 16de, 17de en 19de eeuwen

— Evenals de collegiale Sint-Pieter-en-Sint-Guidokerk te Anderlecht is de Sint-Michiel-en-Sint-Goedelekathedraal het enige Brusselse gebouw dat *in situ* nog oude monumentale glasramen in bewaring heeft. De glasramen die vandaag nog zijn te bewonderen in de kathedraal dateren uit de 16de (12 glasramen), 17de (4 glasramen) en 19de eeuw (31 glasramen, de drie medaillons in de Maeskapel achter het koor niet meegeteld) (afb. 1). De afgebeelde historische personaliteiten, met hun wapenschilden, lijfspreuk en emblemen, zowel als de personages en de scènes, herinneren aan de religieuze en politieke geschiedenis van de voormalige Nederlanden en van België. De glasramen van de kathedraal vormen een groots geheel en bekleden een unieke plaats in de Europese glasraamkunst. Er bevonden zich nog andere glasramen in de collegiale - in 1962 gepromoveerd tot kathedraal - maar die hebben de historische wisselvalligheden en smaakveranderingen niet overleefd. Dankzij talrijke vermeldingen in archieven en oude publicaties, weet men dat verscheidene glasramen uit de 14de tot de 17de eeuw verdwenen zijn: onder meer een glasraam met de wapenschilden van de zeven geslachten van Brussel (vermeld in 1387); glasramen met de wapens van de slaggers- en brouwersgilden (vermeld resp. in 1497 en 1575); en zelfs glasramen waartoe de stad Lier in 1429 werd veroordeeld tot het betalen van de kosten. In het kader van de restauratiewerken in 1874 aan het koor van de kathedraal en het herstellen van de stenen monelen in de desbetreffende vensteropeningen, werden de vier glasramen

van de kooromgang, die er in 1840 geplaatst werden door het glazeniersatelier Capronnier, reeds in 1879 vervangen door nieuwe glasramen door hetzelfde atelier. Gelukkig bleven ze bewaard. De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis van Brussel (KMKG) hebben ze aangekocht en bewaren ze in hun reserves. Ze tonen allegorieën en scènes uit het Nieuwe Testament met onder meer een zeer mooie afbeelding van Christus' geboorte (afb. 2).

Doorheen heel haar geschiedenis werd de kathedraal voorzien van beglazing. Het plaatsen van glasramen geschiedde navenant de vordering van haar bouwfases (van 1226 tot begin 16de eeuw). Zo zijn deze van de Sacramentskapel en de O.L.Vrouw-Bevrijdingskapel even oud als de constructie van beide kapellen: 1533-1542 voor de Sacramentskapel en 1649-1654 voor de O.L.Vrouw-Bevrijdingskapel.

Niet alle vensters van de kathedraal hebben versierde glasramen gekregen. Sommige vensters werden versierd met eenvoudige glas-in-loodpanelen. Zo hebben de ronde muuropeningen (oculi) in het triforium onder de glasramen van het koor, nooit gefigureerde glasramen gekregen. Die openingen werden dichtgemetseld in de 16de en 17de eeuw. Ze dateren uit de 13de eeuw (afb. 3), werden verwijderd tijdens de laatste restauratiecampagne van de kathedraal (1983-2000) en in het triforium vervangen door nieuwe glaspanelen. De glaspanelen uit de 13de eeuw worden zorgvuldig bewaard in de kathedraal.

Afb. 2 Detail van een vervangen glasraam van Capronnier in de kooromgang.

© I. LECOCO

a.

b.

Afb. 3 Glas-in-loodpaneel van een oculus van eind 13de eeuw, afkomstig uit het koor (a. na verwijdering, b. *in situ*).

© KIK-IRPA, BRUSSEL

Vrijgeveige en prominente schenkers

— De schenkers van de glasramen in de kathedraal zijn voor-
aanstaanden. De glasramen van het koor zijn versierd met
leden van de heersende keizerlijke familie van de Habsburgers:
keizer Maximiliaan (1459-1519) en zijn echtgenote Maria van
Boergondië (1457-1482) (i), hun zoon Filips de Schone (1478-
1506) (Nii), hun dochter Margaretha van Oostenrijk (1480-1530)
(Ziii), en hun kleinzonen Karel V (1500-1558) en Ferdinand (1503-
1564) (Zii). Deze glasramen zijn waarschijnlijk geschonken in
opdracht van Margaretha van Oostenrijk (Ziii) (afb. 4). Zij was
landvoogdes van de voormalige Nederlanden van 1507 tot 1530
en had van het glasraam een bevoorrecht middel gemaakt om

Afb. 4 Detail: Margaretha van Oostenrijk (ZIII).

© KIK-IRPA, BRUSSEL

de dynastieke macht van de Habsburgers te beklemtonen. Van 1518 tot 1530 initieert zij de schenking van andere reeksen glasramen zoals in Bergen, Lier en Hoogstraten, om maar enkel de nog bewaarde kunstwerken te noemen.

De glasramen van de dwarsbeuk en van de Sacramentskapel werden geplaatst vanaf 1537, klaarblijkelijk op initiatief van Karel V, die aldus beschikte over een schitterend middel om zijn devotie te illustreren voor het Sacrament van Mirakel en de macht van de Habsburgers, nauw verbonden met de heersende families in Europa. De vier glasramen in de Sacramentskapel illustreren dit (1540-1547). Ze werden geschonken door zijn broer Ferdinand I (1503-1564) (**Nvi**) en zijn zussen Eleonora van Oostenrijk (1498-1558) (**Nvii**), Maria van Hongarije (1505-1558) (**Nviii**) en Catharina van Oostenrijk (1507-1578) (**Nix**), telkens met hun respectievelijke echtgenoot.

Het grote glasraam op de westgevel (1528) (**W**) werd geschonken door prinsbisschop Erard de La Marck (1472-1538) die met ijzeren hand het prinsbisdom Luik bestuurde van 1505 tot 1538. Deze kerkvorst steunde Karel V bij de verkiezing van het keizersambt tegen Frans I in 1519. Dit leverde hem het kardinaalspurper op in 1521.

De glasramen van de O.L.Vrouw-Bevrijdingskapel werden eveneens geschonken door de heersers en personaliteiten uit die periode: koning Filips IV van Spanje (**Zviii**), aartshertog Leopold Willem (1614-1662) (**Zix**) (achterkleinneef van Karel V, van 1647 tot 1656 de vertegenwoordiger van koning Filips IV van Spanje in de voormalige zuidelijke Nederlanden) (afb. 5), de Germaanse

Afb. 5 Detail: aartshertog Leopold Willem (Zix).

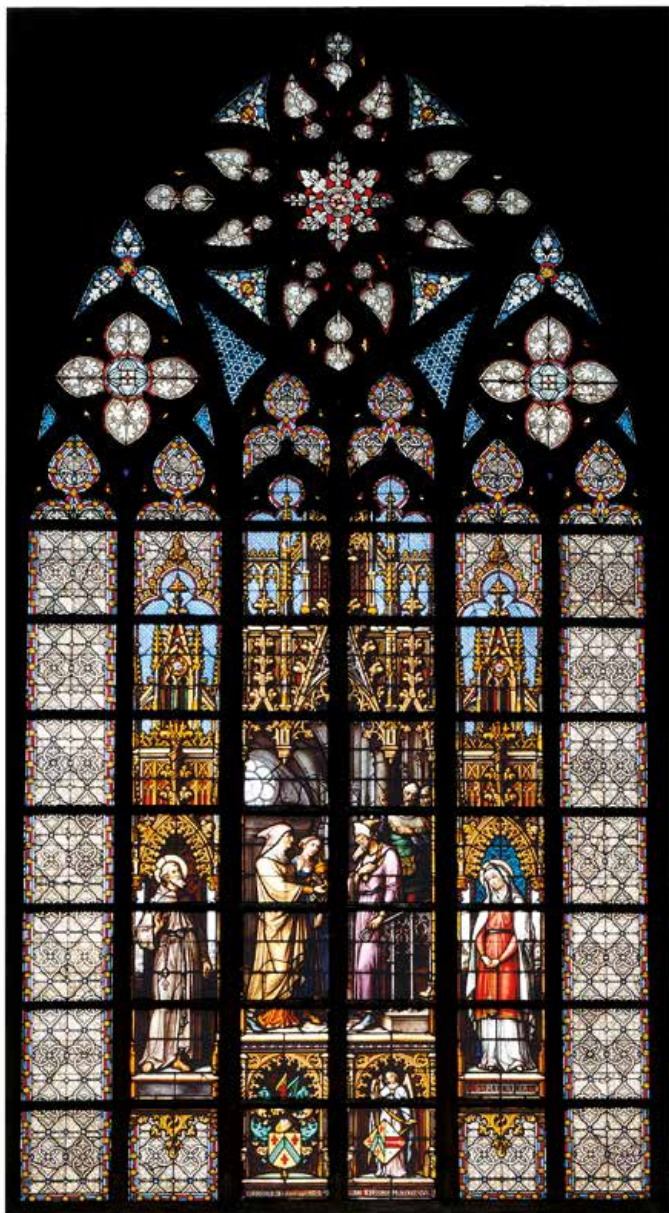
© KIK-IRPA, BRUSSEL

keizer Ferdinand III (1608-1657) (Zvi) en Leopold I (1640-1705) (Zvii), zoon van voornoemde. Koning Filips IV van Spanje liet, in het door hem gefinancierde glasraam, de afbeeldingen plaatsen van zijn tante Isabella Clara Eugenia van Oostenrijk, en haar echtgenoot, aartshertog Albrecht van Oostenrijk, die samen de zuidelijke Nederlanden bestuurden van 1598 tot 1621 (Zviii). Isabella bleef, na het overlijden van haar echtgenoot in 1621, landvoogdes tot haar overlijden in 1633.

De glasramen uit de 19de eeuw zijn er gekomen dankzij talrijke prestigieuze bestellingen door: de koninklijke familie (de koningen Leopold I en Leopold II) en de Belgische adel (de families Charliers de Buisseret, de Jonghe d'Ardoye, de Fierlant, de Viron, Zaman, de Robiano, de Birago, de Masserano, de la Hamaide, Cornet d'Elzies du Chenoy, de Renson de Latour et Noduwez, Prisse, enz...). Het eerste glasraam van de kapellen van de zijbeuken werd testamentair geschonken door Melanie Van Tieghem (afb. 6) (echtgenote van Frans-August Van Hamme), die op 5 maart 1856 de som van 3000 frank naliet aan de kerkfabriek, om een glasraam te vervaardigen "dat het mirakel van de Heilige Hosties, dat men in deze kerk vereert", moest voorstellen. Alle 15 glasramen van de kapellen van de zijbeuken behandelen dit thema.

Afb. 6 Glasraam geschonken door Melanie Van Tieghem (z9). ▶

© KIK-IRPA, BRUSSEL

De toenmalige deken van de kathedraal, Louis Verhoustraeten, nam een glasraam ter nagedachtenis van zijn ouders (**z10**) voor zijn rekening. Andere schenkingen volgden regelmatig. De plaatsing van nieuwe glasramen in de kapellen van de zijbeuken eindigde met de 500ste verjaardag van het Sacrament van Mirakel.

Beeltenissen en verhalen in glasramen

- Alle oude glasramen uit de 16de en 17de eeuw tonen de beeltenissen van hun schenkers of van de personen die herdacht worden (afb. 7), met hun wapenschild en hun lijfspreuk. De spectaculairste lijfspreuk is ongetwijfeld die onderaan het glasraam met het Laatste Oordeel (**W**): *VOTIS DECIPIMUR ET TEMPORE FALLIMUR, OMNES MORS RIDET CURAS, ANXIA VITA NIHIL* (“Wij zijn teleurgesteld door onze wensen en zijn bedrogen door de tijd, de dood spot met al onze zorgen en het angstige leven betekent niets.”) Deze tekst werd geschreven door dominicaan Johannes Leo Placentius o.p. (1500-1548 ?) voor de schenker van dit glasraam, Erard de La Marck. Op de glasramen uit de 19de eeuw daarentegen (behalve op **n3** en **Niv**) zijn de schenkers of de personen die herdacht werden niet meer geportretteerd. Hun namen en titels, de anciënniteit en het prestige van hun families, en de reden voor hun schenking, worden op de glasramen evenwel in herinnering gebracht door inscripties, wapenschilden, lijfspreuken en patroonheiligen. Bijvoorbeeld, op het glasraam **Zxii** van de westgevel, verwijst Sint-Amadeus naar Graaf Amédée de Beaufort (1836-1858), die heel wat taken vervulde waaronder de directie van de Koninklijke Musea

Afb. 7 Detail: aartshertogin Isabella (Zviii).

© KIK-IRPA, BRUSSEL

voor Kunst en Geschiedenis (destijds Koninklijk Museum voor Antieke Wapens, Wapenrustingen, Kunst- en Numismatische Voorwerpen), het voorzitterschap van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en het voorzitterschap van de kerkfabriek van Sint-Michiel-en-Sint-Goedele.

Sint-Goedele en Sint-Michiel, de patroonheiligen van de kathedraal en van de stad Brussel, worden dikwijls afgebeeld op de glasramen van de kathedraal: in het koor (**ZII** en **NII**), op het glasraam met het Laatste Oordeel (**W**), in de Sacramentskapel (**NIv** en **NVII**), in de Maeskapel achter het koor (**z2** en **n2**), en in een kapel van de zijbeuk (**z10**). De enige afbeelding van Sint-Goedele in de oude glasramen bevindt zich in het koor, naast Karel V en Ferdinand (**ZII**). In het glasraam met het Laatste Oordeel op de westgevel (**W**), wordt Sint-Michiel afgebeeld niet als patroon van de kathedraal, van de stad of van een schenker, dan wel als protagonist van het Laatste Oordeel: hij staat op de balans van de Zielenweging. Op het glasraam van de zuidelijke zijbeuk, geschonken ter nagedachtenis van zijn ouders (**z10**), heeft de schenker, deken Louis Verhoustraeten, daar waar zich op de andere glasramen de wapenschilden bevinden, Sint-Michiel links en Sint-Goedele rechts laten afbeelden.

De glasramen van de Sacramentskapel (1540-1547) (afb. 8) en die in de kapellen van de zijbeuken (1856-1870) illustreren taferelen uit het verhaal van de “Geschiedenis van de miraculeuze hosties”, dat het “Heilig Sacrament van Mirakel” wordt genoemd. De oudste versies daarvan dateren uit het midden van de 15de eeuw. De oorsprong van de “Geschiedenis van de miraculeuze hosties” is ouder en ontstaan rond het einde van

Afb. 8 De vier oude glasramen van de Sacramentskapel. (Nix, Nviii, Nvii, Nvi)

© KIK-IRPA, BRUSSEL

de 13de eeuw, uit verhalen over de ontheiliging van hosties door Joden. Het zich beroepen op deze legendarische verhalen vindt zijn oorsprong in een historische en politiek-religieuze context van het overeenkomstige tijdperk en dient benaderd te worden met de nodige kritische ingesteldheid, ver van alle polemiek. Een verdwenen glasraam in de Sacramentskapel, waarop Karel V was te zien, illustreerde eveneens dit verhaal (een episode van de hostieprofanatie). Het werd vervangen in dezelfde vensteropening door het glasraam met de Triomf van het Heilig Sacrament (**Nv**), ontworpen en verwezenlijkt

door het glazeniersatelier Capronnier in 1848. Idealiter moeten de glasramen van de kapellen van de zijbeuken bekeken worden in de chronologische volgorde van het verhaal en van de gebeurtenissen die verband houden met de devotie voor het Sacrament van Mirakel. Eerst de zuidelijke zijbeuk, voortschrijdend van oost naar west. Vervolgens de noordelijke zijbeuk van west naar oost. Dus van venster **z6** naar **z13** en van **n11** naar **n5**.

Volgens de legende laat Jonathas, een rijke Jood uit Edingen en hoofd van de synagoge in Brussel, kort vóór de Goede Week van het jaar 1370, gewijde hosties stelen door Jan van Leuven, een bekeerde Jood. Als beloning ontvangt hij 60 “motoenen” of goudstukken (**Nix** en **z6**). Jonathas komt in het bezit van de hosties, toont ze en bespot ze in aanwezigheid van zijn vrienden (**Nviii** en **z7**). Een weinig later wordt hij thuis, in Edingen, in zijn eigen tuin vermoord (**Nvii** en **z8**). Zijn weduwe en zijn zoon vluchten naar Brussel waar de hosties overhandigd worden aan Brusselse Joden (**Nvi** en **z9**). Zij onteren de hosties en die beginnen te bloeden (**z10**). Dit is het mirakel van de Miraculeuze Hosties. De Joden zijn verbijsterd en willen zich ontdoen van de hosties door ze uit Brussel te verwijderen. Ze willen ze toevertrouwen aan hun geloofsgenoten in Keulen. Een jonge joodse vrouw, onlangs bekeerd tot het christendom, met als voornaam Katharina, wordt belast met het vervoer van de hosties van Brussel naar Keulen. Hiervoor ontvangt ze 20 “motoenen”. Men vertrouwt haar de ciborie toe die de doorboorde hosties bevat (**z11**). Ze bedenkt zich echter en overhandigt de hosties aan haar oom, priester Peter Van Den Eede van de O.L.Vrouw ter Kapellekerk (**z12**). Daarna moet ze

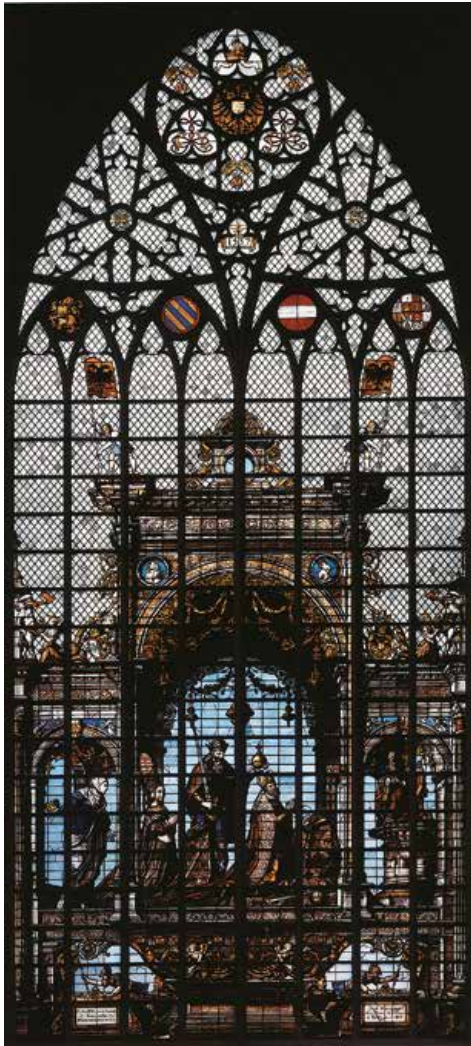
verschijnen voor een burgerlijke rechtbank. Hertog Wenceslas van Brabant en hertogin Johanna ondervragen haar (**z13**). Op grond van haar getuigenis wordt de aanhouding van de Joden bevolen en worden ze uiteindelijk ter dood veroordeeld (**n11**). De hosties worden verdeeld tussen de Kapellekerk en de collegiale naar waar ze plechtig worden overgebracht (**n10**). In 1436 krijgt Jan de Wever een visioen dat hem te kennen geeft dat het Christus' wil is dat de processie van de Miraculeuze Hosties - toen onderbroken - vereeuwigd zou worden (**n9**). In 1529 laat Margaretha van Oostenrijk een bijzondere processie uitgaan ter ere van die hosties (**n8**): tot dan vond de processie plaats op Sacramentsdag. Gedurende de godsdiensttwisten van de 16de eeuw worden de hosties in veiligheid gebracht bij verschillende welwillende personen, zoals bij kanunnik Joos Hauwaert en kapelaan Jan De Meulemeester (**n7**). Jean Hauchin, aartsbisschop van het aartsbisdom Mechelen van 1583 tot 1589, gaat op plechtige wijze de hosties terughalen uit de kamer waar ze veilig bewaard werden tijdens deze periode van religieuze troebelen (**n6**). De legende van het Sacrament van Mirakel eindigt met het glasraam het dichtst bij de dwarsbeuk in de noordelijke zijbeuk (**n5**), waarop kardinaal en aartsbisschop van Mechelen Engelbert Sterckx (1792-1867) wordt voorgesteld die een broederschap van het Sacrament van Mirakel plechtig inwijdt.

Op het grote glasraam in de noordarm van de dwarsbeuk (1537) (**Nxi**), worden Karel V en zijn echtgenote Isabella van Portugal geknield afgebeeld, met hun patroonheilige en in aanbidding voor het reliëkkruis waarin de Miraculeuze Hosties zich bevinden (afb. 9). Op 29 januari 1531 is Karel V de miraculeuze hosties komen vereren, die in de collegiale bewaard werden

sinds het einde van de 14de eeuw. Het even grote glasraam daar tegenover in de zuidarm van de dwarsbeuk (1538) (**Zxi**), toont zijn zus Maria van Hongarije en haar reeds overleden echtgenoot Lodewijk II Jagellon, koning van Hongarijė, gesneuveld op 29 augustus 1526 tijdens de veldslag tegen de Turken te Mohács. Een lange inscriptie in een grote ronde cartouche onderaan het glasraam herinnert ons daaraan.

De vier glasramen in de O.L.Vrouw-Bevrijdingskapel zijn ontworpen volgens hetzelfde compositiepatroon als die van de Sacramentskapel. In de bovenste gedeelten staan godsdienstige taferelen en daaronder worden de schenkers of de personen die herdacht worden, afgebeeld. De toeschouwer ziet van rechts naar links: de Visitatie (**Zix**), de Annunciatie (**Zviii**), het huwelijk van Maria met Jozef (**Zvii**) en de Presentatie van de Maagd Maria in de Tempel (**Zvi**).

Het glasraam met het Laatste Oordeel (1528) (**W**) bestaat uit drie delen. In het bovenste deel troont op een regenboog Christus die een vonnis velst over de uitverkorenen en de verdoemden. Hij is omringd door de apostelen, de Heilige Maagd (uiterst links) en Johannes de Doper (uiterst rechts). In het midden, links en rechts van het centrale Passiekruis, ziet men engelen die symbolen vasthouden die herinneren aan de zeven werken van barmhartigheid; daaronder verschijnt Sint-Michiel, staande op de balans van de Zielenweging, zwaaiend met zijn zwaard. Onderaan, tussen de uitverkorenen links en de verdoemden rechts, de schenker van dit glasraam Erard de La Marck, geknield en biddend, vóór een allegorie van het Geloof.

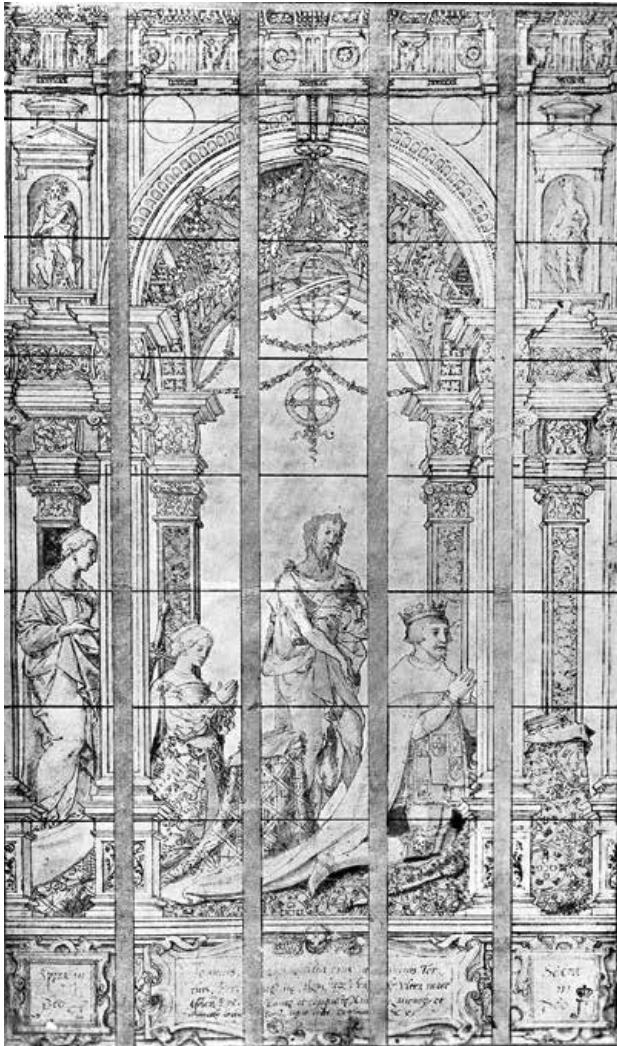

Afb. 9 Glasraam aan de noordkant van de dwarsbeuk met Karel V en zijn echtgenote Isabella van Portugal (Nxi).

Creatieve scheppers

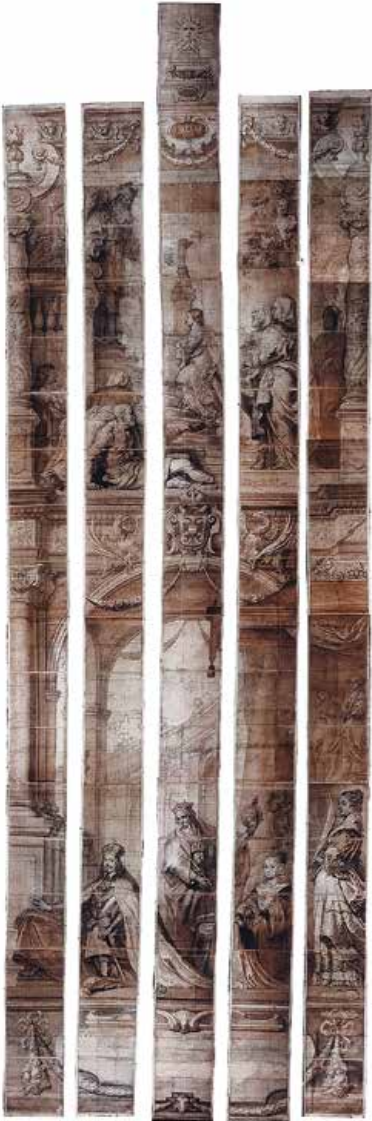
- Het aanmaken van een glasraam impliceert twee onderscheiden stappen: het ontwerp en de eigenlijke uitvoering ervan. Het ontwerp veronderstelt de aanmaak van een schets op schaal, en vervolgens, het 'karton' dat de weergave op ware grootte is van de ontwerpschets. Dat ontwerp kon zowel in als buiten het atelier tot stand komen. Bewaarde archieven, ontwerpen en kartons tonen aan dat de meeste glasramen van de kathedraal vervaardigd werden naar projecten/schetsen gemaakt door kunstenaars van buiten het atelier.

Men heeft verschillende kunstenaars die betrokken waren bij het ontwerpen van de oude glasramen, kunnen identificeren. Voor de glasramen uit de 16de eeuw zijn dat: Barend van Orley (ca.1488- 1541), Pieter Coecke (1502-1550) (afb. 10), Michiel Coxcie (1499-1592). De voorbereidende kartons voor de glasramen uit de 17de eeuw van de O.L.-Vrouw-Bevrijdingskapel zijn van Jan De Labarre (ca. 1603-1668) en Theodoor Van Thulden (1606-1669) en zijn bewaard gebleven (afb. 11). Dit feit is uitzonderlijk en verdient alle aandacht. Meestal werden deze documenten immers vernield of verspreid. Men vindt er nauwelijks nog uit de tijd van het 'Ancien Régime' (vóór 1789). De vermelde kartons werden teruggevonden op de zolders van de kathedraal in 1771. Ze werden uiteindelijk afgestaan aan de Staat waardoor in ruil een uitzonderlijke subsidie werd toegekend voor de uitvoering van de vier glasramen van de kooromgang (1840). Thans worden deze kartons bewaard in de reserves van de KMKG.

Afb. 10 Glasraamontwerp, toegeschreven aan Pieter Coecke en zijn atelier (werd niet verwezenlijkt), voor het glasraam van Jan III van Portugal (Nix).

Alle glasramen uit de 19de eeuw in de kathedraal werden vervaardigd in het atelier van glasschilder Jan-Baptiste Capronnier (1814-1891), een van de befaamdste uit die periode. Dit atelier heeft gewerkt met eigen ontwerpen of met ontwerpen getekend door kunstenaars, die niet behoorden tot het atelier. De ontwerpen van de glasramen in de kapellen van de zijbeuken werden getekend door Charles de Groux (1825-1870). Het atelier Capronnier had al samengewerkt met de gerenommeerde schilder François-Joseph Navez (1787-1869) voor de glasramen van de kooromgang, die geplaatst werden in 1840. Deze werden echter verwijderd in 1879 en worden thans bewaard in de KMKG. Een voorbereidende calque voor het 'Roepingsvisioen van Ezechiël' (**n3**) draagt de handtekening van de Parijse kartontekenaar Joseph-Emile Delalande, waarop Capronnier een beroep had gedaan (afb. 12). Gelukkig worden de meeste voorbereidende kartons van de glasramen uit de 19de eeuw van de kathedraal bewaard in de KMKG. Hun staat van bewaring laat spijtig genoeg niet toe om ze tentoon te stellen in een museumzaal.

Afb. 11 Karton van het glasraam van keizer Ferdinand III en zijn echtgenote Eleonora (Zvi).

© KIK-IRPA, BRUSSEL

Afb. 12 Voorbereidende calque van het Visioen van Ezechiël, met het monogram van Joseph-Emile Delalande (n3).

© I. LECOCQ

Het toepassen van eeuwenoude technieken

— Dat de glasramen oud of modern zijn doet er niet toe. De techniek blijft fundamenteel dezelfde. De opbouw geschiedt door het samenvoegen van kleurloze glasstukken, hetzij glasstukken door metaaloxides in de massa gekleurd. De glasstukken zijn gewoonlijk op de binnenzijde (beeldzijde) beschilderd met grisailles voor de tekening en de modelés, en voor de gele partijen met zilverageel (zoals voor architecturale details of het kapsel van sommige personages). Zelfs al waren glasramen ontworpen om vanop grote afstand zichtbaar en leesbaar te zijn, ze laten scènes zien van grote picturale kwaliteit, met verzorgde details en subtiele vormweergaves (afb. 13). De glaskalibers worden samengevoegd door middel van loodstrippen die op knooppunten met soldeertin aan elkaar worden gelast.

Vanaf de 17de eeuw werd een nieuwe schilderwijze toegepast: emails op glas, vervaardigd vanuit gekleurd glas dat vermalen wordt tot glaspoeder en zeer smeltbaar is. Het gebruik hiervan komt overvloedig voor op de glasramen van de O.L.Vrouw-Bevrijdingskapel (afb. 14). Dit leidde ertoe dat de composities veel somberder zijn en minder doorzichtig dan de glasramen aan de overkant, in de Sacramentskapel, waar dit type verf nooit gebruikt werd.

Al blijven de gebruikte technieken redelijk stabiel, de stijl van de glasramen evolueert. In het koor (1520-1530) is men, te midden van gotische versieringen en een gotische structuur, getuige van

Afb. 13 Details van glasramen in het koor.

© I. LECOCO

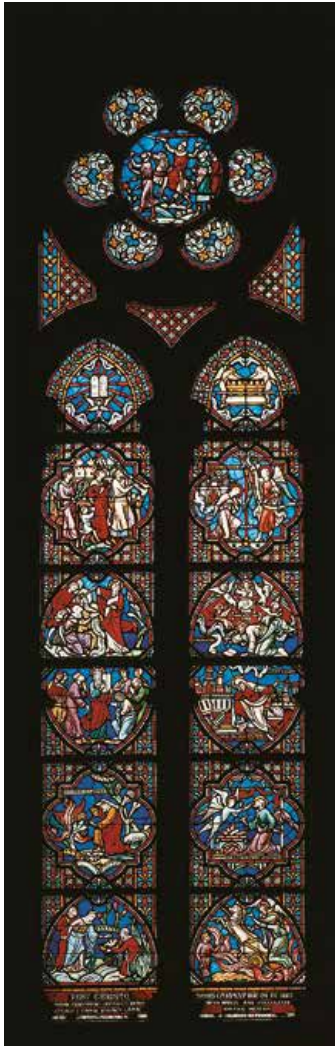
Afb. 14 Detail uit het Glasraam
van de aartshertogen
Albrecht en Isabella (Zviii).

© KIK-IRPA, BRUSSEL

een geleidelijke en schuchtere invoering van een ornamenteel en decoratief repertorium dat geïnspireerd is op de Italiaanse Renaissance. In de dwarsbeuk en de Sacramentskapel, dringt de vormgeving van de Romeinse oudheid zich op, duidelijk verwijzend naar de klassieke oudheid, die zich mengt met enkele lokale versieringsvormen. Op de glasramen van de O.L.Vrouw-Bevrijdingskapel, triomfeert de Rubensiaanse esthetiek en men herkent overduidelijk overeenkomsten met de grote composities van Pieter-Pauwel Rubens (1570-1640). Op de glasramen uit de 19de eeuw doet het historicisme zich gelden in de weidse neogotische architecturale decors die de narratieve scènes van de glasramen in de kapellen van de zijbeuken omkaderen. Elders treft men nog referenties naar middeleeuwse glasramen aan, zoals de verhalen ingelast in medaillons op de glasramen van de kooromgang, wat een typische opmaak is voor glasramen uit de 13de eeuw (afb. 15).

De uitdagingen voor het onderhoud, het behoud en de restauratie van een broos patrimonium

— De glasramen zowel als het kerkgebouw, dat zelf al dienst doet als een juwelenkist voor de glasramen, vergen een constante zorg. Sinds de 16de eeuw, en zelfs eerder al voor de verdwenen glasramen, getuigen archieven van een regelmatig onderhoud. Ongeacht de periodes, telt men niet minder dan 24 onderhoudsbeurten voor de oude glasramen van de kathedraal. In de 19de eeuw bleken onderhoudswerken en nauwgezette herstellingen kennelijk niet meer te voldoen. Men

Afb. 15 Glasraam in de kooromgang (n3).

© KIK-IRPA, BRUSSEL

opteerde daarom voor een indringender restauratie door de glasramen te demonteren en over te gaan tot hun volledige en grondige restauratie. Deze restauratie begon al in 1840 door het glasatelier Capronnier dat zich ontfermde zowel over de creaties (hogerop uitgelegd) als over de herstellingen. Tijdens de periode van wereldoorlog II, werden de oude glasramen van de kathedraal verwijderd en, na restauratie, tussen 1949 en 1951 teruggeplaatst. Deze verwijdering liet toe om een precieze fotografische documentatie aan te leggen (afb. 16), systematisch uitgevoerd, paneel per paneel, en is online toegankelijk op de site van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) te Brussel (<http://balat.kikirpa.be>).

Allerlei schade en opeenvolgende tussenkomsten hebben soms het uitzicht van de glasramen gewijzigd en verminkt. Dit is zeker het geval voor het glasraam aan de noordkant van het hoogkoor (**NIII**), waarop een prins en een prinses zijn afgebeeld, en waarvan de iconografie verstoord werd, vooral ter hoogte van de wapenschilden, waardoor de precieze identiteit van de getoonde personen twijfels oproept. Uiteindelijk werden de wapenschilden van dit glasraam aangepast aan één van de mogelijke identificatiemogelijkheden: Margaretha van Oostenrijk en haar eerste echtgenoot Juan van Aragon. Algemeengezien bevatten de oude glasramen talrijke gerestaureerde stukken, maar de oude bewaarde stukken zijn voldoende representatief om de kunstwaarde van de ontwerpers en de uitvoerders van de glasramen uit de 16de eeuw en de 17de eeuw te kunnen waarderen.

Afb. 16 Uitvoering van fotografische montages van de glasramen van de Sint-Michiel-en-Sint-Goedelekathedraal, in de KMKG (1941).

© KIK-IRPA, BRUSSEL

Afb. 17 Zicht op het koor tijdens de restauratiewerken (1999).

© I. LECOCQ

Ter gelegenheid van de laatste restauratiecampagne in de kathedraal (1983-2000) werden de meeste glasramen andermaal gerestaureerd (afb. 17). Het glasraam met het Laatste Oordeel (W) werd tijdens die periode niet behandeld. Dit zal eerlang gebeuren. Sinds enkele jaren zamelen de 'Vrienden van de kathedraal' fondsen in die volledig ten goede komen aan deze toekomstige maar belangrijke ingreep.

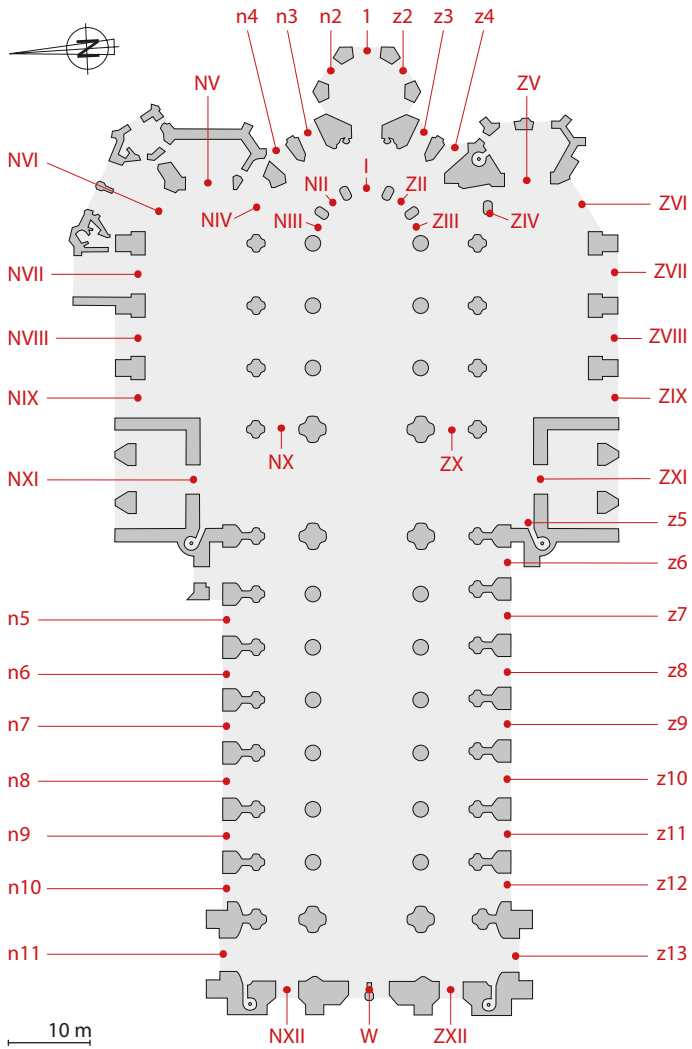
Lokalisatie en identificatie van de glasramen

— *De glasramen zijn genummerd volgens de internationale conventies van het Corpus Vitrearum. De nummering begint met de glasramen die zich bevinden in de as van het koor, ten oosten, en vervolgens naar het westen toe waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de zijgevels noord en zuid. Hoofdletters en Romeinse cijfers worden gebruikt om de glasramen uit het bovenste gedeelte van de kerk te nummeren. Kleine letters en Arabische cijfers verwijzen naar de glasramen uit het lagere gedeelte. Zo begint de nummering van de glasramen vanaf het middenasvenster in het oosten, en vervolgens alternerend tussen noordkant en zuidkant, opgaand tot de westgevel. De voorstelling van de glasramen van de Sacramentskapel en deze van de kapellen van de zijbeuk wijkt af van deze regel, om het logisch verloop van de opeenvolgende scènes uit de legende van het Sacrament van Mirakel te respecteren.*

GLASRAMEN UIT DE 16de EEUW

De vijf glasramen uit het hoogkoor (1520-1530); atelier van Nicolaas Rombouts (?)

- I Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië. Maagd met Kind (ca. 1520).
- NI Filips de Schone en Johanna van Castilië. Sint-Michiel (ca. 1520).
- ZII Keizer Karel en zijn broer Ferdinand. Sint-Goedele (ca. 1520).
- NIII Een prins en een prinses. Sint-Margareta (tussen 1520 en 1530).

Ziii Margaretha van Oostenrijk en Filibert II van Savoie. Sint-Margareta (ca. 1524).

Het groot glasraam boven het westportaal (1528); Barend Van Orley (ontwerp) en Brussels atelier (?) (realisatie)

W Erard de La Marck, prinsbisschop van Luik. Laatste Oordeel.

De twee grote glasramen boven de zijportalen van het transept (1537 en 1538); Barend Van Orley (ontwerp) en Jan Hack (realisatie)

Nxi Keizer Karel en echtgenote Isabella van Portugal, geknield voor God met de reliek van de miraculeuze hosties, afgebeeld met hun patroonheiligen Karel de Grote en St. Elisabeth van Thüringen (1537).

Zxi Maria van Hongarije en echtgenoot Lodewijk II Jagellon, geknield voor de Genadetroon (Heilige Drievuldigheid), afgebeeld met hun patroonheiligen de Maagd Maria met het Kind en St. Lodewijk (koning van Frankrijk) (1538).

De vier glasramen, die de legende van het Sacrament van Mirakel voorstellen (1540-1547), in de noordelijke muur van de Sacramentskapel; Barend Van Orley en Michel Coxcie (ontwerp) en Jan Hack (realisatie)

Nix Jan III van Portugal en Catharina van Oostenrijk en hun patroonheiligen Johannes de Doper en Katharina van Alexandrië. In het bovenste gedeelte, links, Jonathas, een rijke Jood uit Edingen, vraagt aan Jan van Leuven om voor hem hosties te stelen; rechts, Jonathas die zich verwijderd met de hosties en Jan van Leuven die betaald werd voor de diefstal (1542).

- Nviii Lodewijk II en Maria van Hongarije en hun patroonheiligen Lodewijk, koning van Frankrijk en de Maagd Maria met het Kind. In het bovenste gedeelte strooit Jonathas de gestolen hosties uit op een tafel (1547).
- Nvii Frans I en Eleonora van Oostenrijk en hun patroonheiligen Franciscus van Assisi en Eleonore. In het bovenste gedeelte de moord op Jonathas (1540).
- Nvi Ferdinand I en Anna van Bohemen en hun patroonheiligen Ferdinand en Anna ten Drieën. In het bovenste gedeelte overhandigen de echtgenote en de zoon van Jonathas de hosties aan twee Joden te Brussel (1546).

GLASRAMEN UIT DE 17de EEUW

De vier glasramen in de zuidelijke muur van de O.L.Vrouw-Bevrijdingskapel (kapel van de Maagd Maria) (1654-1663); Theodor Van Thulden (ontwerp) en Jan De Labarre (ontwerp en realisatie)

- Zvi Keizer Ferdinand III van Oostenrijk en Eleonora van Oostenrijk met hun patroonheiligen Ferdinand en Eleonore. In het bovenste gedeelte de presentatie van de Maagd Maria in de Tempel (1656).
- Zvii Keizer Leopold I met de HH. Leopold en Ignatius. In het bovenste gedeelte het huwelijk van de H. Maagd Maria met St Jozef (1658).
- Zviii De aartshertogen Albrecht en Isabella met hun patroonheiligen Albert van Luik et Elisabeth van Hongarije. In het bovenste gedeelte de Annunciatie (1663).

Zix Aartshertog Leopold-Willem, gouverneur van de zuidelijke Nederlanden, met zijn patroonheiligen Leopold en Willem van Aquitanië. In het bovenste gedeelte de Visitatie (1654).

GLASRAMEN UIT DE 19de EEUW

De glasramen van de Maeskapel (Magdalenakapel), schenking van de familie de Merode (1843), J.-B. Capronnier (ontwerp en realisatie)

- 1 De Heilige Drievuldigheid.
- n2 Sint-Michiel tussen Sint-Hendrik en Sint-Felix.
- z2 Sint-Goedele tussen Sint-Werner en Sint-Francisca.

Drie medaillons in de koepel van deze kapel

Engelen die de Lijdenswerktuigen van Christus dragen.

De vier glasramen van de kooromgang in neogotische stijl van de 13de eeuw (1879), J.-É. Delalande (ontwerp) en J.-B. Capronnier (ontwerp (?) en realisatie)

- n3 Leven van Mozes en de profeten Isaak, Jeremia, Ezechiël en Daniel.
- z3 Scènes uit het leven van Christus, van de geboorte tot de roeping van Sint-Petrus.
- n4 De Genesis.
- z4 Scènes uit het Kerkleven en de geschiedenis van België.

**Twee glasramen van de Heilige Sacramentskapel
(1873 en 1848), J.-B. Capronnier (ontwerp en realisatie)**

- Niv** De mystieke communie van de Maagd Maria, schenkers en patroonheiligen, met Sint-Michiël en Sint-Goedele in het timpaan.
- Nv** De Triomf van het Heilig Sacrament, waaraan hulde wordt gebracht door enerzijds de wereldlijke autoriteiten (onderaan links Keizer Karel en Isabella van Portugal, met hun kinderen Filip, Maria en Johanna, en hun patroonheiligen), en anderzijds de geestelijke autoriteiten (rechts onderaan paus Adrianus VI, leermeester van Keizer Karel, kardinaal Willem de Croÿ, bisschop Jacques de Croÿ en de deken van de kathedraal).

**Twee glasramen van de O.L.Vrouw-Bevrijdingskapel
(1874 en 1866), J.-B. Capronnier (ontwerp en realisatie)**

- Ziv** De Kroning van Maria door de Heilige Drievuldigheid.
- Zv** Maria overhandigt de rozenkrans aan Sint-Dominicus.

**Glasramen van de hoge vensters van het transept
(1872 voor Zx, 1876 voor Nx en 1880 voor z5),
J.-B. Capronnier (ontwerp en realisatie)**

- Nx** Aser, Gad, Levi, Juda, Benjamin en Jozef.
- Zx** Mozes, Jacob, Isaak, Melchizedek, Abraham en Noach.
- z5** De Barmhartige Samaritaan. Wapenschilden van Caroline d'Ursel en van de families d'Ursel, Harcourt, Clermont-Tonnerre.

Glasramen met de legende van het Sacrament van Mirakel in de kapellen van de zijbeuken (1856-1870), C. De Groux (ontwerp) en J.-B. Capronnier (realisatie)

- z6** De Jood Jonathas stelt Jan van Leuven voor om hosties te stelen; Jan van Leuven maakt aanstalten om via de ladder de Sint-Kathelijnekapel te verlaten met de ciborie die de gestolen hosties bevat; Sint-Leopold en Sint-Lodewijk (1870). Wapenschilden van koning Leopold I en koningin Louise-Marie van Orléans.
- z7** Jonathas bespot de gestolen hosties, die verspreid liggen op de tafel, in aanwezigheid van zijn familie terwijl Jan Van Leuven zich terugtrekt met het loon voor het gestolen goed; St. Leopold en Maria met het Kind (1870). Wapenschilden van het koninkrijk België en het huis der Habsburgers (koning Leopold II en koningin Marie-Henriette van Oostenrijk).
- z8** Moord op Jonathas in zijn tuin te Edingen; HH. Karel en Jozef (1869). Wapenschilden van hertog Karel d'Ursel en zijn echtgenote Joséphine de Masserano.
- z9** De weduwe van Jonathas brengt de hosties naar de synagoge van Brussel; HH. Franciscus en Melania de Jongere van Rome (1856). Wapenschilden Frans-August Van Hamme en Melanie Van Tieghem.
- z10** Hostieontering in de synagoge van Brussel en mirakel van het bloed dat er uitvloeit; St. Lodewijk, de aartsengel Sint-Michiel, Sint-Goedele en Sint Jozef (1861). Geen wapenschilden. Schenking van deken Louis Verhoustraeten (volgens het onderschrift).
- z11** De Joden overhandigen de kelk met de geschonden hosties aan de jonge Katharina; HH. Carolus-Borromeus en Eugenius (1861). Wapenschilden van markies Charles de Trazegnies d'Iltre.

- z12** Katharina vertrouwt de hosties toe aan haar nonkel, pastoor van de O.L.V. Kapellekerk; St. Cornelius, paus en St. Franciscus van Assisi (1862). Wapenschilden van baron François Charles de Wyckersloot de Weerdesteyn en echtgenote Louise de la Trémouille.
- z13** Verhoor van Katharina door Wenceslas hertog van Brabant en hertogin Johanna; HH. Florentius en Rosa van Lima (1862). Wapenschilden van baron Albert Florent Joseph Prisse en echtgenote Rosa van Meeuwen.
- n11** Een magistraat leest de terdoodveroordeling van de vier geboeide en geknielde zittende Joden; HH. Jacob de Mindere en Lodewijk, koning van Frankrijk (1867). Een schild met de initialen R en F. Schenking van Clémence Antoinette Rousille-Fischer, ter nagedachtenis aan haar echtgenoot en haar dochter (volgens het onderschrift).
- n10** Plechtige overbrenging van de miraculeuze hosties van de O.L.V.-ter-Kapellekerk naar de collegiale kerk Sint-Goedele; Sint-Lodewijk, koning van Frankrijk, en Maria met het Kind (1864). Wapenschilden van graaf Louis Joseph Benoit Cornet d'Elzies de Chenoy et zijn echtgenote Marie Françoise Félicité du Renson de Latour et de Noduwez.
- n9** Johan de Wever, geknield in de schaduw van de kooromgang van Sint-Goedele, wordt getroffen door het hemels licht; HH. Theodoricus van Reims en Juliana van Cornillon (1863). Wapenschilden van Théodore Louis Maurice de la Hamaide en zijn echtgenote barones Marie-Julienne de Fierlant.
- n8** Maria van Hongarije volgt de processie ingesteld in 1529 door Margaretha van Oostenrijk; HH. Augustinus en Barbara (1865). Geen wapenschilden. Schenking van Anne Barbara Odile

Frédérique Diewan, geboren Velings, ter nagedachtenis aan haar echtgenoot.

- n7** Overhandiging van het Sacrament van Mirakel door kanunnik Hauwaert aan Jan De Meulemeester om het te beschermen tegen de beeldenstormers; HH. Franciscus van Assisi en Jacob de Meerdere (1866). Wapenschilden van Balthazar de Robiano, Lancelot de Birago en zijn echtgenote Françoise de Renialme, Jean-Antoine de Robiano en zijn echtgenote Agnes de Allemanni, François de Robiano en zijn echtgenote Jacobine de Birago.
- n6** Jan Hauchin, aartsbisschop van Mechelen, gaat het Sacrament van Mirakel plechtig terughalen in de kamer waar het werd verborgen tijdens de onrusten in de 16de eeuw; HH. Franciscus van Assisi en Anna die Maria leert lezen (1867). Wapenschilden van baron François de Fierlant en zijn echtgenote Anne de Viron, en van baron Paul de Fierlant en zijn echtgenote Cécile Zaman.
- n5** Plechtige heroprichting van de Broederschap van het Sacrament van Mirakel door kardinaal Sterckx, aartsbisschop van Mechelen, op 21 juli 1861 (1870). Wapenschilden van burggraaf de Jonghe d'Ardooye en zijn echtgenote Lucie Charliers de Buisseret.

Halve vensteropeningen boven het linker en rechter portaal van de westgevel (1860), J.-B. Capronnier (ontwerp en realisatie)

- Nxii** Sint-Elisabeth tussen Sint-Leopold en Sint-Albertus.
Zxii Sint-Amedeus tussen Sint-Gabriel en Sint-Amalia.

Ondersteunende bibliografie

— Andrée ALEXANDRE, *Cathédrale des Saints Michel et Gudule*, Brussel, 2001.

Diane DE CROMBRUGGHE, “De wedergeboorte van de glasschilderkunst in de 19de eeuw”, in Guido BRAL (red.), *De kathedraal van Sint-Michiel & Sint-Goedele*, Brussel, 2000, p. 193-213.

LUC DEQUEKER, *Het Sacrament van Mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen*, Leuven, 2000.

Jean HELBIG et Yvette VANDEN BEMDEN, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique. Brabant et Limbourg* (Corpus Vitrearum. Belgique, III), Gent - Ledeborg, 1974, p. 13-130.

Isabelle LECOCQ (red.), *De glasramen van de Sint-Michiels- en Sint-Goedelekathedraal te Brussel, Geschiedenis, conservatie en restauratie*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Scientia Artis, deel 2, Brussel, 2005.

Jean-François LUNEAU, « Le vitrail néogothique », in Marcel GIRAULT, *Jules Laurand. Notable blésois, peintre-verrier*, Châtillon-sur-Indre, 2008, p. 177-185.

Yvette VANDEN BEMDEN, “Van de oudste werken tot de 19de eeuw”, in Guido BRAL (red.), *De kathedraal van Sint-Michiel & Sint-Goedele*, Brussel, 2000, p. 159-192.

Henri VELGE, *La collégiale des saints Michel & Gudule à Bruxelles*, Brussel, 1925, p. 307-350 voor de glasramen.

Redactie: Isabelle Lecocq.

De auteur dankt al diegenen die hebben bijgedragen tot de verwerking van het fotografisch materiaal, het herlezen van de teksten en het vertalen naar het Engels en het Nederlands: Hugo De Maeyer, Alain Dierkens, Michel Fourny, Simon Laevers, Elizabeth Rice Mattison, Bernard Petit, Yvette Vanden Benden en André Vermaesen.

Foto achterzijde kaft: detail uit het glasraam met het Laatste Oordeel.

© KIK-IRPA, BRUSSEL

In samenwerking met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK, Brussel)
en de Vereniging der Parochiale Werken van Brussel-centrum vzw.

ISBN 978 94 92944 17 7
D/2018/3988/39
JUNI 2018

ISBN 978-94-92944-17-7

9 789492 194417